

مشروطیت

و
سیستم عمل مشترودی

تألیف: احد علا

۱۳۹۵

سرشناسه : علامی، احد، ۱۳۳۷
 عنوان و نام پدیدآور : مشروطیت و شیخ اسمعیل هشترودی/ احد علامی
 مشخصات نشر : تهران: سفیراردهال، ۱۳۹۵
 مشخصات ظاهری : ده، ۳۲۱ص
 شابک : ۹۷۸ - ۶۰۰ - ۳۱۳ - ۴۴۸ - ۵
 وضعیت فهرست نویسی : فیبا
 موضوع : هشترودی، اسمعیل، ۱۲۴۳-۱۳۱۸
 موضوع : مشروطیت
 شناسه افزوده : Constitutional history -- Iran -- 1906
 رده بندی کنگره : DSR۱۴۵۳/۵۵ع ۱۳۹۵
 رده بندی دیویی : ۹۵۵/۰۷۵۰۹۲
 شماره شابک : ۴۳۲۵۲۵۷

مشروطیت و شیخ اسمعیل هشترودی

تألیف: احد علامی
 نوبت چاپ: اول- ۱۳۹۵

صفحه آرای و طراحی: کاوش تبیینات تارا
 خوشنویسی: یوسف طهماسبی زاده
 لیتوگرافی، چاپ، صحافی: سید میراد مال

شمارگان: ۳۰۰ نسخه ♦ شماره نشر: ۱- ۱۲۵
 بهای: ۲۰۰۰۰۰ ریال

© حق چاپ: ۱۳۹۵، انتشارات سفیراردهال www.safirardehal.ir

شابک: ۹۷۸ - ۶۰۰ - ۳۱۳ - ۴۴۸ - ۵

نشانی دفتر: تهران، خیابان مفتح، خیابان سمیه، روبه روی بانک ملی ایران، ساختمان ۱۱۸، واحد ۴
 تلفن مرکز پخش: ۸۸۳۱۳۸۹۱-۸۸۳۱۹۳۴۲ کد پستی: ۱۵۸۱۸-۷۴۷۱۵ email: safirardehal@yahoo.com

همه حقوق محفوظ است. هرگونه نسخه برداری، اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی و جزئی (به جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی، و اقتباس در گیومه در مستند نویسی، و مانند آنها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

«فهرست مطالب»

۱	 مقدمه
۷	 گاه شمار زندگی شیخ اسمعیل هشترودی
۱۳	 طرح موضوع
۱۵	 واژگان و مفاهیم پژوهش
۱۸	 هدف پژوهش
۱۹	 پیشینه پژوهش
۱۹	 شیوه پژوهش و گردآوری اطلاعات
۲۰	 ساختار تحقیق
۲۱	 منابع پژوهش

فصل اول: نگاهی کوتاه به بوقلمون و جغرافیای و پیشینه تاریخی هشترو

۲۷	 پیش‌نوشت
----	----------------

فصل دوم: پیش درآمدی بر نهضت ملی مشروطیت

۳۹	 پیش درآمدی بر نهضت مشروطیت
۴۵	 نقش علمای آذربایجان در جنبش تنباکو و قیام مردم آذربایجان
	 مناسبات ایران و انگلیس در تاریخ معاصر و دو قرن دشمنی برای جلوگیری از
۵۲	 قدرتمند شدن ایران
۵۴	 نقش محوری روحانیت در تأسیس و تحکیم انقلاب مشروطیت
۵۶	 استمداد از مراجع بزرگ نجف اشرف
۵۷	 اولین فرمان حکومت مشروطه

فصل سوم: آغاز دوره مشروطیت و ادوار اول و دوم مجلس شورای ملی

- ۶۳ اولین مجلس مشروطه (آغاز دوره مشروطیت)
- ۶۴ وکلای آذربایجان (تبریز) در دوره اول مجلس شورای ملی
- ۶۷ آذربایجان، منجی مشروطیت
- ۷۰ عوامل اصلی آغاز دوره دوم جنگ تبریز بر علیه استبداد و دربار محمدعلی شاه
- ۷۲ زور شاه به تبریز نرسید
- ۷۴ انجمن ایالتی آذربایجان (اولین شورای مردمی ایران در تبریز)
- ۷۸ اعضای انجمن ابالتی آذربایجان در یکی از ادوار آن
- ۸۲ دومین مجلس مشروطه
- ۸۴ وکلای تبریز و آذربایجان در دوره دوم مجلس شورای ملی
- ۸۵ شرح اسناد
- ۸۶ متن تلگراف وکلای آذربایجان به سارخان سردار ملی به مناسبت افتتاح مجلس
- ۸۷ متن تلگراف شیخ اسمعیل هشترودی به سردار ملی

فصل چهارم: معرفی خاندان هشترودی و آثار و مآثرش

- ۹۵ دورنمایی از حیات علمی و اندیشه سیاسی آیت الله شیخ اسمعیل هشترودی
- ۱۰۰ تولد
- ۱۰۰ تحصیلات
- ۱۰۱ هجرت به نجف اشرف و احراز مقام اجتهاد
- ۱۰۲ مراجعت به ایران
- ۱۰۳ مشارکت در واقعه مشروطیت
- ۱۰۶ رحلت
- ۱۱۱ رویارویی علمای آذربایجان و کشف حجاب (حذف حجاب)
- ۱۱۴ فضیلت خاندان/ شخصیت خانوادگی
- ۱۱۶ استاد محمد ضیاء هشترودی

- ۱۱۹ پروفیسور محسن ہشترودی، ریاضی دان و نابغہ شرق
- ۱۲۲ گاہ شمار زندگی پروفیسور محسن ہشترودی
- ۱۲۶ شیخ اسمعیل ہشترودی، چہرہ‌ای مطمئن و پیش گام در انجمن ملی
- ۱۳۴ انجمن تبریز، قانون آزادی خواہی آذربایجان
- ۱۳۵ اختلاف در انجمن مراغہ و ترتیب و اصلاح آن با حضور شیخ اسمعیل ہشترودی
- ۱۴۳ نمایندگی مجلس شورای ملی و حضور مؤثر در خانہ ملت
- ۱۴۶ استبداد صغیر و قیام آذربایجان
- ۱۴۶ توقات از رغلہ در محال ہشتروء توسط نظامیان دولت متعرض تزار
- ۱۴۹ مجلس شورای ملی، ملکتی برای نظام نامہ انتخابات
- ۱۵۰ کمیسیون مجلس ملی
- ۱۵۱ مجلس دوم و بحرہای سخت ناشی از قوای خارجی

فصل پنجم: حماسہ مقاومت و نیندبان آذربایجان در مقابل اولتیماتوم روس

- ۱۵۵ شیخ اسمعیل ہشترودی و مخالفت شدید او با شرایط ظالمانہ و اولتیماتوم روس
- ۱۵۶ تسلیم اولتیماتوم از طرف امپراتوری روسیہ بہ دولت ایران
- ۱۶۵ گفتار سہ قہرمان نامی آذربایجان در رد اولتیماتوم
- ۱۶۷ رحلت آخوند خراسانی، پیشوای بزرگ نہضت ملی در عصر مشروطیت
- ۱۶۹ مذاکرات جلسہ ۲۳۱ مجلس شورای ملی و نطق ہشترودی
- ۱۶۹ مشروع سخنان
- ۱۷۷ نطق شیخ محمد خیابانی
- ۱۸۹ صحبت وزیر امور خارجہ
- ۱۹۱ صحبت وزیر پست و تلگراف
- ۱۹۴ نطق آقا شیخ رضا دہخوار قانی
- ۱۹۷ وزیر امور خارجہ
- ۱۹۹ نطق شیخ اسمعیل ہشترودی

آخرین جلسه نمایندگان دوره دوم مجلس شورای ملی (مجلس مشروطه).....	۲۰۱
شیخ محمد خیابانی.....	۲۰۲
معزالملک.....	۲۰۳
آقا میرزا احمد قزوینی.....	۲۰۵
نطق هشرودی.....	۲۰۶

فصل ششم: جنایات هولناک روس‌ها در آذربایجان بعد از بسته شدن مجلس و پذیرش اولتیماتوم

بسته شدن مجلس شورای ملی و پذیرش اولتیماتوم.....	۲۱۱
جنایات هولناک روس‌ها در آذربایجان.....	۲۱۲

فصل هفتم: بررسی تحلیلی روند نهضت و سیر تاریخی مبارزات ملی (بحث و نتیجه‌گیری) با اشاره به سرانجام شدن زمینه‌های انفجار و دست‌یابی به یک انقلاب فراگیر که جهان را تحت تأثیر قرار داد

اسناد و تصاویر.....	۲۶۳
فهرست اعلام (نمایه).....	۲۸۱
فهرست اسامی اشخاص.....	۲۸۳
فهرست اماکن.....	۲۹۳
فهرست منابع.....	۲۹۹

ایالت آذربایجان، پیش‌آهنگ تأسیس حکومت ملی
و مصدر فداکاری‌های بزرگی بوده است...

شیخ اسمعیل هشترودی^۱

مقدمه

آذربایجان، موطن مشرقت، گذر زمان و سیر تاریخ، حوادث تلخ و شیرین بسیاری را پشت‌سر گذارده، از غلامان و تاتارها گرفته تا قدرت‌های استعمار روس و انگلیس و سرانجام از حکومت‌های مسنبد ساسانی ستم پیشه دوران قاجار و پهلوی، رنج بسیار برده و لیکن، تحولاتی نیز در آن رخ داده است. عمده‌ترین تحولی که آذربایجان از صحن اسلام و شاید از آغاز حیاتش به خود دیده، «انقلاب مشروطیت» ایران و جنبش‌ها و حوادث پدید آمده است.

به تعبیر دیگر، ظهور مشروطیت که ریشه در «فهمت نبی» دارد، تجارب ارزشمندی برای ملت ایران بود که آزادی و حکومت مردم بر مردم را در آن برقرار ساخت، نهادینه کرد و با تبدیل نظام مطلقه استبدادی به نظام مشروطه پارلمانی، تحولی در سطح کشور به وجود آورد که به گواه تاریخ، پرچمدار آن «آذربایجان» بود. درست است که آزادی‌خواهان به آرمان‌ها و آرزوهای خود نرسیدند و انقلاب به مرور ایام گرفتار هرج و مرج و سرانجام منتهی به دیکتاتوری دیگری گردید. لیکن در ماهیت و ذات آن تغییری حاصل نشد.

تبریز یکی از کانون‌های اصلی این تحول‌خواهی و خاستگاه خیزش‌های اسلامی و ضداستعماری بود که صفحات تاریخ ایران را به عنوان پرشورترین حماسه تاریخ آذربایجان در آن دوره و دوره‌های بعدی رقم زد. کما این که، تاریخ شهادت می‌دهد: در لحظات

۱- فرازی از متن نامه تحریری، خطاب به رئیس مجلس شورای ملی به تاریخ ۱۱ مهرماه ۱۳۰۵ خورشیدی

(تاریخ مشروطیت به روایت اسناد کتابخانه مجلس (۴) / ص ۷۷ / تهران: ۱۳۷۸)

حساس و آن جا که دین، ملیت و کشور اسلامی در معرض خطر بیگانگان قرار گرفته، مردم این دیار ضمن دنبال اهداف ملی، قیام همگانی را فریضه دینی دانسته و در مبارزه با خودکامگی و استعمار خارجی، برای استقرار عدالت و پاکی ها، نقش تاریخی خود را ایفا نموده است.

مردم تبریز و آذربایجان، در تاریخ به «زمان شناسی» معروف هستند و این خصیصه مهم را در پیگیری اهداف نهضت های ملی و اسلامی در دو صد سال اخیر به خوبی نشان داده اند. به تعبیر مرحوم شیخ محمد خیابانی: «تبریز، قصد کعبه ای را نکرده، بلکه خود کعبه زادنی خواهان است».

به تحقیق، در بین اقشار جامعه، قشر علما و روحانیت در امر نهضت فکری و معنوی مردم و تداوم مبارزات رسمی برای تحقق اهداف متعالی انقلاب، نقش کلیدی داشتند. باید گفت: «نهضت عدالت خواهی مروطه، چیزی جز تلاش همگانی به رهبری علمای اعلام و مراجع عظام جهت برون رفت از آن فضای ناآرام و مه آلود رو به وخامت آن روزگار نبود».

آیات عظام سید محمد باقر و سید عبدالله بهبهانی و مراجع ثلاثه نجف (آخوند خراسانی، مازندرانی و خلیلی مرانی) به عنوان پیشوایان دینی و رهبران اصلی نهضت با روشن بینی و صدور فتاوی، ضمن حمایت از قیام های ملی، در هدایت مسلمین و تحکیم حرکت های انقلابی مردم کوشیدند و «مشروطیت را عین اسلام دانستند» و دیگر علمای آزادی خواه نیز مبانی فکری و شرعی مراجع را بین و اهداف انقلاب را ترسیم کردند. و به تعبیر روشن: «نهادهای مرجعیت به علما این امکان را داد که سیل عظیم مردم را بر علیه دستگاه سلطنت بشوراند...» تحلیل مرحوم علی دوانی معتقد است دارد. او می گوید: «مهم ترین عامل در شکل دادن به این حرکت های تاریخی را می توان در اعتقادات اسلامی شیعی و نظام حکومتی مورد نظر آن جستجو نمود... شواهد این امر را در مقابله آیت الله میرزای شیرازی با ناصرالدین شاه، آیت الله مدرس با رضا شاه، آیت الله کاشانی با محمد رضا شاه در دوره اول سلطنت او و بالاخره مقابله حضرت امام خمینی در دوره دوم سلطنت او شاهدیم که نهایتاً منجر به تغییر نظام شاهنشاهی و تأسیس دولت جمهوری اسلامی در

ایران گردید....^۱

نظر به خصوصیات قومی و فرهنگی مردم آذربایجان و بالا بودن سطح آگاهی و شور و شعور سیاسی، علاوه بر فعال بودن گروه بسیاری از مشروطه‌خواهان و انجمن‌ها، دهها نفر از علما و خطبای معروفی چون ثقة‌الاسلام تبریزی، شیخ محمدخیابانی، شیخ سلیم هریسی، شیخ رضا دهخوارقانی و شیخ اسمعیل هشترودی... که کوشندگانی دانشمند و راهبران جامعه بودند، هم‌گام با آزادی‌خواهان بلند همت و سرداران غیور و به هم تنیده‌ای چون ستارخان و باقرخان تا آخرین نفس محاسنیت نموده و حرکت‌های کوبنده و جدیدی را ایجاد کردند. کما این که این قبیل از علما معتقد بودند: «ابتدا باید یک «انقلاب فکری» در مردم ایران ایجاد و با حقوق مسلم خود آشنا نمود و این «طرح سازنده» ایده‌ای کاملاً جدید و مفید در آن عصر تلقی و تعریف می‌شد که «مرحوم شیخ اسمعیل هشترودی» پیش‌گام این جریان فکری و چهره شاخص این تفکر بود.

یکی از رسالت‌های مهم فعالان فرهنگی و اصحاب قلم، حراست از هویت ملی و به ظهور رساندن نقش تاریخی این شخصیت‌هاست. شاید بتوان گفت علی‌رغم تلاش‌های انجام یافته، و چاپ و نشر کتاب‌ها، مقالات و رساله‌ها، هنوز کار اساسی به معنی اکمل آن، انجام نشده و خدمات برخی رهبران گمنام آن به سوره‌ساز مورد توجه قرار نگرفته است. در حالی که برای هر فرد اجتماعی و هر جوان جویای نام و نشان، قطعاً مهم است که بداند: پیش‌گامان ملت در جهت رشد فکری و پیش‌رفت اجتماعی چه نقشی داشته‌اند و حضورشان چه تأثیری بر جمع و جامعه نهاده است؟

بدیهی است برای یک ملت، شناخت گذشته‌ها، در واقع درس زندگی و راهنما برای آینده است و درست گفته‌اند که: «تاریخ، چراغ راه آینده است». تاریخ، به مثابه این است که در اتومبیلی نشسته و مشغول رانندگی هستی، ولی مدام از آینه آن به پشت سرتان نگاه می‌کنید، معنی و مفهوم آن، این است که شما تا به عقب نگاه نکنی، نمی‌توانی به درستی به جلو بروی! شهروندی که گذشته شهر خود را نمی‌شناسد و از حال شخصیت‌ها و اقوامی

که در آن زیسته‌اند و وقایعی که بر آنها مترتب شده، بی‌خبر است، در واقع در آن شهر غریب است و قهراً نمی‌تواند دیار و زادگاه خود را دوست بدارد و از زندگی در آن لذت ببرد.

سرنوشت مشترک نسل‌های گذشته در یک شهر یا منطقه، اعم از عارف و عامی، عالم و عابد، و درویش و توانگر که در کنار هم زیسته‌اند، بالطبع باعث به وجود آمدن رشته‌ی پیوندی میان دل‌های آنها گردیده و برخی روی‌دادها مثل تهاجم دشمنان بیگانه و... زمینه‌ساز رُخ‌دادهای بزرگ می‌بوده‌اند. از طرفی، تاریخ هر شهر و دیاری، مکمل تاریخ یک ملت و بخشی از تاریخ معاصر آن کشور است. باید ریشه‌های خود را بهتر بشناسیم تا راه آینده را خوب تشخیص داده، رابطه‌ی آیندگان با بزرگان علم و اندیشه و هنر برقرار ساخته و راه آنان را در پیش بگیریم. به قول دانشمند پرآوازه ایران، افتخار دیارمان پرفسور محسن هشترودی:

«در عین حال که گذشته و گذشتگان را به یاد جوانان می‌اندازیم، یاد امروز و اکنونیان را نیز به آنان بشناسانیم... و با آنان از آینده سخن بگیریم. هر چه هست به باور من باید جوان را در جریان امر ریش قرار دهیم و از دیروز برای ساختن امروز و فردا مدد بگیریم...»^۱

نگارنده در این نوشتار، سعی دارد ضمن بیان پیشینه و شرحی از حیات علمی سیاسی و خدمات «شیخ نامدار هشترو» توأم با تحلیل و تبیین «رأی» مهم و روی‌دادهای سیاسی مرتبط با آن عصر، نقش محوری این عالم روشنبین و دانشمند دین‌پناه دیارمان را به عنوان یکی از علمای تراز اول آذربایجان و شخصیت منتقد فکری سیاسی در صدر مشروطیت و مجلس توضیح دهد.

قابل ذکر است برخی مطالب مندرج و اسناد موجود (به عنوان جدیدترین یافته‌های پژوهشی) از جمله سند «سجل» مرحوم شیخ اسمعیل هشترودی و مشخصات شناسنامه‌ای اولاد ایشان

و ... به طور مستند و مطمئن، برای اولین بار در این کتاب،

فرصت انتشار می‌یابد که اوج اهمیت کتاب را نشان می‌دهد.

خوانندگان محترم توجه خواهند نمود که در مبنای تحقیق قرار گرفتن در سهم خود کاری است دشوار، بخصوص در این راه سخت که پیش از ما کسی قدم نگذاشته بود و به اصطلاح، جاده هموار نبود، در نتیجه، احیاناً اگر خطا و قصوری رُخ داده باشد، ما را معذور دارند و با پیشنهادهای تصحیحی و نظرات سازنده، برای رسیدن به آنچه که مطلوب و مورد رضای باری تعالی است، یاری داده و امیدوارم در مواقع استجاب دعا بنده حقیر را فراموش نخواهند فرمود.

گاهی کارهای بزرگ با هزینه بسیار مناسبی روبه‌روست که انجامش فقط سبک و سلیقه می‌خواهد. اما، مشکل وقت است، که شرایط کار بزرگ را نیز خود انسان ایجاد و اسبابش را فراهم نماید و آن را به انجام برساند. البته، ما معتقد هستیم وقتی اراده برای انجام کاری با هدف و نیت خدمت به وطن و آرامش و سعادت مردم جدی‌تر می‌شود، زمینه و ابزار آن کار نیز به لطف و کرم الهی فراهم آمده و توفیق خدمت حاصل می‌شود. فرمایش گهربار مولای متقیان علی (ع) مصداق دارد که فرمود: «چون سانی به اوج رسد، گشایش آید».

باری، در پایان مقدمه معروض می‌دارم: در این هنگام که سخت مشغول ویرایش چاپ نخست دانشنامه «هشترود و دانشوران»، بدم تا نوبت دوم آن با جلدی جدید به طبع رسد، موضوع پیشنهاد «برگزاری کنگره تجلیل از مقام علمی و خدمات مرحوم آیت‌الله شیخ اسماعیل هشترودی» در شورای اداری شهرستان هشترود - مسقط‌الرأس یسان - که با حضور دکتر اسماعیل جبارزاده - استاندار آذربایجان شرقی - در تاریخ ۲۰ دی ماه ۱۳۹۳ تشکیل گردید، مطرح و مراتب مورد توجه و تصویب اعضای این شورا قرار گرفت. و انگیزه‌ای شد برای نگارش کتاب حاضر که از سالها قبل، تحقیقات لازم را در این زمینه انجام داده بودم. متعاقب آن، محبت‌های تشویق‌آمیز همکار ارجمند و دوست فرهیخته‌ام استاد طالب پرهیزگار - معاون فرمانداری شهرستان هشترود - و نیز برگزاری «همایش ملی مشروطه آذربایجان» هم‌زمان با سالگرد مشروطه در ۱۴ مرداد ۱۳۹۴ در تهران و سپس در تبریز با حضور مدعوین شامل جمعی از اندیشمندان، اعضای هیأت علمی دانشگاه و پژوهش‌گران

از استان‌های کشور و عرضه آخرین یافته‌های علمی و پژوهشی خود، موضوع همایش با اهداف پیش‌بینی شده مورد بحث و بررسی قرار گرفت.

مقاله‌ی نگارنده نیز تحت عنوان «علما و روحانیت در انقلاب مشروطه آذربایجان» با محوریت نقش رهبری فکری و معنوی «شیخ اسمعیل هشتروندی» مورد پذیرش قرار گرفت و از سوی هیأت علمی همایش برگزیده شد و برای سخنرانی دعوت شدم... چکیده و اصل مقاله نیز عیناً به همراه دیگر مقالات برگزیده طی مجموعه‌ای با عنوان «مقالات همایش ملی مشروطه آذربایجان» زیر نظر اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی آذربایجان شریعتی چاپ و منتشر شد و بدین ترتیب انگیزه‌ام برای تألیف این اثر مضاعف گردید.

حاصل کار، این کتاب را روی شما خواننده هوشمند قرار دارد. و همزمان با یکصد و دهمین سالگرد صدور فرمان مشروطیت ایران، به جامعه علم و فرهنگ و ادب و ادب‌دوستان هم‌وطن تقدیم می‌گردد.

امیدوارم آثار و برکات کتاب حاضر و تلاش‌های علمی و فکری دوستان دانشمند و نیز متولیان امر، به موازات روشن‌گشایی که به‌تدریج توسط خرد جمعی در جمع به جا خواهد نهاد، در جهت شناخت ارزش‌های ملی و عظمت این نهضت توأم با تجلیل از رهبران و پیش‌گامان آن، پیش‌رفت منطقه و تحقق آرمان‌های برین‌هی مردم فهیم و قدرشناس دیارمان و دیگر مردمان عدالت‌خواه، مفید واقع شود و به‌تدریج واقعی این خطه از آذربایجان بیش از پیش عیان گردد و امیدواری را به آینده و آیندگان و پویندگان بخشد، که همانا «تاریخ، روشن‌گر نسل‌های آینده است...»^۱ ان شاء الله

وَمَا تُوفِّقِي إِلَّا بِاللَّهِ ۚ إِنَّكَ تَكُونُ لِنَاصِرَةٍ
وَمَا تُوَفَّقِي إِلَّا بِاللَّهِ ۚ إِنَّكَ تَكُونُ لِنَاصِرَةٍ

احمد علامی

تبریز خرداد ۱۳۹۵

۱- فرازی از پیام امام خمینی (ره) به ملت مبارز ایران در تاریخ ۵ مرداد ۱۳۵۷ (صحیفه امام/ ج ۳ / ص ۴۳۴)

۲- توفیق من جز با خدا نیست، تنها بر او توکل کردم و تنها به درگاه او روی می‌آورم. (هود/ ۸۸)